

ПАРАДОКСИ НА ОТРИЦАНИЕТО

КОНСТАНТИН ЕЛЕНКОВ

1

Ако в пристрастията и симпатиите си Бакалов е напълно ясен и категоричен в отрицанията и антипатиите е разноречив и непостоянен. Особено интересни в тази насока са отношенията му с Иван Вазов. Най-общо те варират в полюсите между отричането и признанието. В конкретните случаи това са резки несъгласия с обществено-политическите позиции на Вазов и частично или пълно признание на писателското му дело...

Още в „широкия“ период на Бакалов са известни случаи, в които той търси сътрудничеството на Вазов: в „Лъчите на поезията“ са поместени 50 негови стихотворения — повече от всички застъпени автори; в поредните номера 25—26 на издателство „Знание“ излизат преводи на Вазов.¹ Известна е също така и ласкавата оценка на Вазов по повод критическия етюд на Бакалов за творчеството му: „Никой не ме познава по-добре от вас!“² Това не му пречи да напише отрицателна рецензия за „Нора“, както и статията „Иван Вазов и социализмът“, излязла после и в отделна брошура.³

През какви ли не криволици е минавала критическата му „апаратура“, за да останат в съгласие усетът му за красиво и талантливо и разбиранията му за класово полезно и правилно. Колко много днес ни говорят и оная малка записница, която дядо Вазов му проважда: „Бай Бакалов, не ви намерих. След обед ще ви потърся, за да уредим оная сметчица, че имам нужда“, и разговорът му с поета „за победата на социализма в целия свят“...

Бакалов не отрича „целия“ Вазов. Той отхвърля само Вазов, който в неговите литературни проекции и критически изисквания не „пасва“ на идеала, нито подпомага така, както би могъл, делото на социализма. Критикът иска да отдели „полезния“ от „вредния“ Вазов, Вазов, който „обслужва“ пролетариата, от Вазов, който е от „другия лагер“. В това утилитарно разделяне не е трудно да се долови духът и поръчката на времето. Но, което е най-странно, същият този Бакалов, който настоятелно иска от Вазов, от Яворов, от Лилюев творби, каквито времето налага и каквито работническото движение заслужава, знае (поне теоретически!) истинската същност на „утилитарното изкуство“. Ето един пасаж от статията му „За утилитарното изкуство и за „чистото изкуство“: „Оръдие на

¹ Вж. Ж. А в д ж и е в. Из архивното наследство на Г. Бакалов — Септември, 1959, кн. 7.

² По спомен на Б. Бакалов. „Д. Благов, Г. Кирков, Г. Бакалов... в спомените на съвременниците си“, с. 200.

³ Иван Вазов и социализмът, 6, 1920. (Преди тази книга Бакалов е издал книгата, за която говори брат му — „Иван Вазов, критически етюд“ (1911), претърпяла още едно издание през 1914).

ренесанса на българите, цялата тяхна литература на „чисто изкуство“ в нея няма място. Разделението в нея вървеше не по линията на полезността или безполезността на изкуството, а съвсем в друга плоскост: в плоскостта на идейните стремежи.⁴

Тук вече, „в плоскостта на идейните стремежи“, няма място според Бакалов за „чисто изкуство“; това вече е тенденция на освободената литература, възможна в по-мирни времена. Бакалов обаче критикува крайния утилитаризъм, проявил се в писанията на Каравелов. „Писателите и критиците — възмущава се искрено Бакалов — от доосвободителния период са дотолкова проникнати от утилитарния възглед върху литературата, че го докарват понякога до абсурд. Докато у Ботева отрицанието на класическите произведения носи относителен характер и е приспособимо към „нашия народ“, у Каравелова то приема формата на неизменен закон: веднъж завинаги да се изхвърлят из цялата световна литература „гнусотините“ на класиците. . . “

В третото издание на „Иван Вазов и социализмът“ Бакалов нарича Вазов „колос“ и „голям поет“, и още: „ . . . Дълго неговото име ще се произнася с любов като най-крупния наш писател.“ Това не е резултат само на новия курс след 1932 година. То е продължение на поддържаното от самото начало отношение на Бакалов към Вазовото дело като към дело народно, особено ще се отнася до такива негови творби като „Епопея на забравените“, „Под игото“ и „пътните му описания, посветени на природните красоти на България“. Бакалов не пропуска случая да посочи Вазовото място в българската литература — щом стане дума за национални, а не за класови стойности.

Бакалов не гледа на Вазов като на класически неприкосновена фигура: за него това е авторът на „Епопеята. . .“, но и на патриотически стихотворения; на „Под игото“, но и на „Нора“. При това той ще намери празнини и в „Епопея на забравените“, и в „Под игото“. Ние можем да го виним от днешна гледна точка за дребнав и пресилено виждане в „пропуските“ на Вазов, да не възприемаме обяснението му за отсъствието на Ботев в „Епопеята. . .“ (поради „дълбокото несродство между идейните фигури на двамата поети“), но сме длъжни да признаем: това Бакалов върши не от никакви лични пристрастия и съображения, но по силата и логиката на едни по-високи страсти и стремления. Ония, които не му даваха мира, не го оставяха при безстрастната и исторически безлична оценка. Ако припомним Хегел: „Нищо голямо не е сътворено без страст“, ще трябва да признаем: Бакалов не би бил това, което е, не би извършил и една десета от стореното, ако не беше страстно отдадена на делото личност.

При това той умееше да се отдели от пристрастията, да постигне (в определени случаи, разбира се) онази обективност в критическото отношение към анализирания предмет (автор, явление), която без изходна методологически обосновка на Плехановото учение за критиката. Безпристрастен — да, но никога без страст. Дали защото в такова време живее Бакалов или защото темпераментът му не позволява друго, но той не прави и най-малък компромис, който би засегнал сферата на идеологията и възгледите му. Той не може да прости на Вазов „опущения“ като „Нора“ или отсъствието на Ботев в пантеона на „забравените“, та какво остава да отминие участието му в хора на възпяващите войната. Бакалов, който рядко се поддава на моментни настроения, не може да ги допусне и прости у другите.

Но отрицанието на Бакалов — и по отношение на Вазов, и по отношение и на други наши писатели — върви главно по делитбената линия: приема или не приема социалистическите идеи този или онзи наш творец. В тази насока е изрекъл той най-острите си несъгласия и квалификации. Прицел в много писания на Ба-

⁴ Г. Бакалов. Избрани съчинения. Т. I. с., 1963, с. 125.

калов е изоставането на Вазов от революционния подем; в неспособността му да приеме революционната идеология на Ботев се корени според Бакалов неразбирането и неспособността на Вазов да възприеме социалистическите идеи. „Повърхностните влияния на комунизма върху Вазова“ Бакалов открива още във впечатленията, които народният поет представя от хъшовете, които в кръчмата на Странджата „вдигат наздравица за Комуната“. Непознаването на работника и на съвременния социалист е според Бакалов главната причина за „книжната“ представа, която Вазов има — и възсъздава на места — за социалистите и социализма. Ала независимо от някои антисоциалистически „проповеди“ на Вазов („по някой път Вазов се явява разлютен против социалистите“⁵) Бакалов е склонен да му прости тия увлечения, да ги определи като не разбирателство, а не като злостно отричане идеите на социализма. И в това виждаме още веднъж „сектанта“ да премерва твърде прецизно и съвсем не така брадваджийски, както някои го виждат, своите преценки и присъди.

Бакалов не може да прости например на един Михайловски злостното отношение към социализма и социалистите, защото знае, че „прогресивната сатира“ на Михайловски „сбъря враговете на прогреса и разхиства неговия път“. И че ако на Вазов е простено едно неразбиране на социалистическите идеи (за него и Ботев „си остана непонятен“), то за сатирика, за изразителя и въодушевителя на народния протест от онова време идейната неизясненост, миогледната неопределеност са непрости.

В статията си „Прогресивната сатира на Михайловски“ Бакалов прави все пак крачка назад по сравнение с оценката, която дава за сатирата в статията „Българската литература и социализмът“.⁶ В тази, макар и излязла преди самокритиката на Бакалов статия, е направен много по-верен анализ на сатирика и неговите творчески и житейски лутания. По-приемливо е и психологическото обяснение, което Бакалов дава за неустановеното, но, общо взето, злостно отношение на Михайловски към социализма и социалистите. „У него — казва той — можете да намерите идеите и на най-реакционната, и на най-прогресивната партия.“

Макар и не така остро, това становище споделя и д-р Кръстев.⁷ Неслучайно Бакалов използва израза му за Михайловски — „психологическа загадка“ (или „гатанка“). Но веднага дава свое решение на тая загадка, от което се вижда, че тя не е толкова психологическа, колкото социално-класова. И все пак не стига до онова грубо определение — „реакционен писател“, — което е въвеждащо в статията „Прогресивната сатира на Ст. Михайловски“. Интересно е да направим и още едно сравнение между двете статии.

Ако в „Българската литература и социализмът“ Бакалов има една формулировка: „Неговата критика (на Стоян Михайловски, б. м. — К. Е.). . . макар излиза от друго гледище и гонеща други цели, го сближава в известни отношения със социалистите“, то тя изглежда съвсем другоаче в статията му за Михайловски, писана 25 години по-късно: „Биейки тия отрицателни страни, макар от гле-

⁵ Г. Бакалов има пред вид „Разходка по Искра“, 1890, където Вазов се провиква: „Напуснете социализма“, а към младите: „Господа, сейте гори!“ Това именно иронизира Бакалов.

⁶ „Българската литература и социализмът“ — 1911 и 1920 г., като сборник статии, в отделна книжка, изд. „Знание“; „Прогресивната сатира на Ст. Михайловски“ е публикувана през 1937 г. във в. „Заря“.

⁷ Имаме пълно основание да смятаме, че Бакалов се е „вслушвал“ в някои оценки на д-р Кръстев независимо от противоположните им позиции. Някъде дори — както е в оценката на Вазов и особено на Алеко — те се приближават твърде много. Не може да не е извиквал у Бакалов редакторът на „Мисъл“ и определена симпатия с някои прояви на гражданска доблест, особено що се отнася до смелата борба на д-р Кръстев срещу Фердинанд и правителството на Стамболов. . .

дище и с цели реакционни — в тия случаи Михайловски събъра враговете на прогреса и разчиства неговия път.“ По начало в тази по-късна статия цари голяма бъркотия. Още с въвеждането на съглашателското определение „прогресивна сатира“, с полупризнанията и с насочващите подзаглавия „Характер на идеологията на писателя“ и „Сатира срещу Бай Ганьо журналист и властник“ се разбира, че авторът търси някакъв нов център на критическия портрет, но не отива ни крачка напред по сравнение с етюда от предишната статия. Там Михайловски бе обрисван и в социално-психологически план, в който ясно се загатваше и полемика с д-р Кръстев.⁸

Бакалов намира Михайловски дори за „трагичен“. Съвсем различно тълкува той финала на „Лама сабахтани“, приведен и от д-р Кръстев за край на статията му „Стоян Михайловски и неговото значение“⁹: „Тъй свърши сатирикът Михайловски — заключава Бакалов, — „кат ястреб, от ловеца повален, с очи, обърнати към небосклона“. Той се обръща в пиетист, за когото всичко е в божеството, чиито дела са само възхваление на неговото божество. Да, „животът бяга днес от мен“, с право заявява старият ратник. Мисля, че в това положение се крие дълбока трагичност“.

Коя е наистина причината Бакалов да направи един несравнимо по-дълбок психологически и социален портрет на сатирика в по-раншна статия? Възгледи? Наистина той клони към „широките“. Но втората статия е писана след „самокритиката“, след напускането на плехановския курс. . . По-скоро причината е пак в общоизвестната истина, че Бакалов изявява по-добре таланта си на критик в полемиката. А в по-първата статия, както вече казах, макар и в дискретен план, той полемизира с д-р Кръстев. Полемично е и психологическото отстъпление на Бакалов, в което той разсъждава върху характера на Михайловски (в статията си д-р Кръстев подхвърля: „... Характерът не се опровергава, но се изучава“) — сякаш в съгласие със своя задочен опонент. Според него Михайловски е самотник не само защото „мени възгледи и партии“, не защото „по характер бе неуживчив“, но защото „по мироглед, идеал, възгледи, понятия той не можеше да си намери мястото в живота“. Докато за К. Кръстев Михайловски е просто една „психологическа гатанка“, за Бакалов той е продукт на социална среда и политическа обстановка плюс тази психологическа загадка. . .

Ако и да отстъпва на д-р Кръстев в дълбочината на направените психологически и философски етюди, Бакалов обаче го превъзхожда в социално-психологическите изводи и обобщения. Освен заключението, за което стана дума („Мисля, че в това положение се крие дълбока трагичност“) и което е изведено на базата на социалното тълкуване на фактите, ще приведа тук, макар и в порядъка на отклонение, оня пасаж от същата статия, в който Бакалов дава урок по социология на д-р Кръстев. Причината за „нежността на този разказ“ (Дядо Славчовата унука“) според Бакалов не е във „фалшивия идеализъм“, за който говори д-р Кръстев и който според него е накарал Веселин (Т. Г. Влайков) да не смее „да ни нарисува нито един неидеален, зъл характер“. Причината е много по-дълбока и извънлична: ще дойде време, когато „поетът на селския патриархален живот престава да пише“. Или по-право — „превърна се в средна ръка публицист“. „Като художник Веселин загина — заключава Бакалов, защото загинаха и онези патриархални отношения, които единствено се оказаха по силите му. Той се опита да възпее самото загиване на патриархалния живот и неговите колизии, но там се оказа вече не художник, а просто публицист. . .“¹⁰

⁸ Статията на д-р Кръстев за Михайловски са писани 4—5 години преди първата Бакалова статия за сатирика. На неговите изводи — все в психологически и философски план — Бакалов противопоставя класово-социални оценки.

⁹ Мисъл, 1906, кн. 3.

¹⁰ Българската литература и социализмът. — В: Г. Бакалов. Избрани произведения. Т. I, с. 268, 269.

Виждаме как социологическият метод на Бакалов, ако и да му пречи на-
времени да надникне по-дълбоко в душевността на писателя и да се спре по-
обстойно върху вътрешния му мир, той му помага в случая да види нещо по-
далечно от тънкия психолог и философа на литературата д-р Кръстев. Тази
задочна полемика между двамата не излъчва своя победител по простата при-
чина, че Бакалов беше посланик на идеята, тъй да се каже, той бе упълномощен
от бъдещата държава на социализма да я представя в една действителност, в
която нямаше друга подкрепа освен подкрепата на ентузиазма и рамото на съи-
дейниците си. Така той трябваше да изпълнява редица длъжности и служби
и ги изпълняваше не по съвместителство, а по призвание, апостолски. Той не
можеше да си позволи радостта да се отдаде с а м о на една, да избере с а м о
едно от многото си задължения — на редактор, издател, пропагандатор и идео-
лог... И въпреки всичко събираше сили, намираше дух за най-главното: да
отстои, да устои.

Още един обект на критическо пристрастие и симпатии разделя той с д-р
Кръстев: А л е к о. По делитбата „за“ или „против“ социализма Алеко заема
първо място в редицата на симпатизантите. Авторът на „Бай Ганьо“ допада
на Бакалов с публицистичната откровеност, но и с блестящия си дар на вдъх-
новен хуморист. Допада му с чистотата и моралната си извисеност на худож-
ник и гражданин. Редом с великолепните статии на К. Кръстев статиите на Ба-
калов, посветени на А. Константинов, имат основополагащо значение за алеко-
ведението. Видял веднъж героя на Алеко в сянката на „стамболовщината“, Ба-
калов не може да се примири с изравняването на класово-социалния с нацио-
налния тип. И макар днес привържениците на Бакаловото тълкуване значител-
но да оредяха, мисля си, че пак идва те да надделят. Ще приведа няколко паса-
жа, на пръв поглед отричащи главната теза в статията. „Наистина, в самите
разкази на Алека не виждаме бай Ганя да е натрупал кой знае какви капитали,
но това и не е важно. Важен е д у х о в н и я т м у с к л а д (разр. м. — К.
Е.), в основата на който лежи келепирджилъкът...“ „Не отричам, че всеки Бай
Ганьо е българин, само че една разновидност на българина...“ И, заключава
Бакалов, „ако бай Ганьо бе просто българинът, всеки българин, той нямаше
да чака Алека, за да го възпроизведе. Той щеше да се навърта под перото на все-
ки наш писател и бай Ганьо би имал предшествениците си в хероите още на пред-
освободителната литература...“

Каквито и „уточняващи“ корекции да правим, дори да допуснем като пред-
шественици дядо Либен и хаджи Генчо — пак с това потвърждаваме тезата
на Бакалов: та тия двамата в никакъв случай не са б ъ л г а р и н ъ т, „всеки
българин“. В статията си за Алеко и неговия герой критикът успява да докаже,
че „същия тип бай Ганьо“ се среща и в други работи на автора — в трите фей-
летона „Разни хора, разни идеали“. И тъй като фейлетоните на Алеко са поли-
тически („...пише той главно политически фейлетони“), тезата на Бакалов още
веднъж се потвърждава: Ганьо е рожба на определено време, на определена со-
циално-политическа обстановка и — накрая — на определена класова групиров-
ка. И тъй като перото на Алеко имаше изразено публицистична нагласа, а не
„епична“, нему се удава актуално-злободневното. По тая причина и Бай Ганьо —
като творба и като герой — отразява много повече временни, социално-поли-
тически, отколкото изконни, национално-родови черти на българина. Прав е
Бакалов, като допуска, че „ако Алеко би могъл да погледне на бай Ганя от про-
летарско гледище, неговият хумор би се превърнал в съкрушителна сатира“.
Тогава вече спорът, „национален“ или „класов“ тип е Ганьо, нямаше да е толко-
ва актуален...

В случая отново социологическият подход помогна на Бакалов да види
по-на д а л е ч и от повече страни синдрома „Бай Ганьо“; критикът намери

онази гледна точка, която събира във фокус автор и герой, осветлява социалната мисия на единия и социалната обреченост на другия. Ако д-р Кръстев даде психологическото изяснение на Бай Ганьо като литературна формация,¹¹ а неговия създател обрисувa с неповторима философска проникновеност, то Бакалов обясни класовата природа на героя и историческата обусловеност на автора. „Алеко — пише Бакалов — жадуваше за разчистване „почвата за възтържествуване на либерално-демократическите начала“. Но в тоя свой стремеж той срещаше съпротивата на своя герой. . . Бай Ганьо се оказа по-силен от автора си“, така, както се оказаха „по-силни“ от автора и героите на един Балзак. . .

Ако сравним статиите на Бакалов и д-р Кръстев, ще видим редица близки или поне приближаващи се линии. Разликата е преди всичко в идейната база, в методологията, върху която всеки от тях конструира тезата си. За д-р Кръстев това е психологическият метод, методът на душевното разнишване на образа. Дори в местата, където той ще се докосне до социалната психология, всичко е твърде абстрактно, в сферата на най-обща идеограма. Докато Г. Бакалов е назовал конкретно, с точните политически термини нещата. Именно в конкретността той превъзхожда Кръстев, в политическата и социалната конкретизация на художествените параметри. Ако д-р Кръстев говори за общата художествена концепция — начина на зараждане и осъществяването ѝ; ако той характеризира най-общо героя като „злия гений на свободна България“, Бакалов назовава конкретно условията, в които възниква и в които е възможно да възникне и д е я т а за един такъв герой и дарбата на нейния осъществител. Д-р Кръстев вижда как „тъй от само себе си образът на бай Ганя, конципиран изпървом без ясна омисъл, расте и се развива — . . . превръща се в жестока действителност, в прототип на ония хиляди, които дават своя отвратителен образ на нашия обществен живот“¹². Бакалов назовава „ония хиляди“, както назовава и „ония, същите абсурди на живота, чиято рожба“ (д-р Кръстев) е героят на Алеко. . .

Д-р Кръстев не можеше да предположи, че „културният историк на нашето време“, т.е. на неговото време, но роден в една друга епоха, с едни други идеи и други разбирания за литературата като социално явление и социален фактор — този историк пробваше вече перото си в каменения път на същото това време и че е негов съвременник. И слагаше основите на една нова методология, на един нов начин да се изясняват литературните „гатанки“ . . .

2

Друг, когото Бакалов ревниво искаше да опази от обществото на „горните десет хиляди“, да го застави да се върне при ранните му възгледи за обществото, е Яворов. Бакалов е може би първият, който категорично отдели двата периода на поета. И обяснимо защо: да се види, че отдалечаването от социалистическите идеи е отвело поета в „блатото на индивидуализма“, откъснало го е от обществото и от живота. . . И тук се натъкваме на коренно различие в тълкуването на Яворов от д-р Кръстев. Ако този обясняваше и оправдаваше

¹¹ В статията си за Алеко д-р Кръстев търси психологическата разгадка на образа. Критикът разбира сборния характер на Бай Ганьо, „който не е и не може да бъде индивидуален образ“ и не се увлича в издирването на прототипове, а очертава параметрите на тази „илюзивна реалност“, в създаването на която „Алеко трябваше за пръв път да повика на помощ своето въображение, за пръв път да бъде художествен т в о р е ц“. . . Но К. Кръстев, като търси магията на художественото, стига на места до социалното: „превърна ги (анекдотите за Ганьо) в мощна обществена сила. . .“

¹² Д-р Кр. Кръстев. Етюди, критики, рецензии. С., 1978, с. 198.

Яворовата резигнация с мистичната предопределеност на нещата, то Бакалов не само не оправдава, но направо обвинява, т. е. съди го за неща, които според д-р Кръстев са Яворова съдба. Ако той окайваше жестоката орис на Яворов и търсеше в нея намесата на инфернални сили, мъчеше се да разчете тайния им знак в поетическите скрижали, то Бакалов, напротив, отново ни представя фактите на една обезсърчваща конкретност. Далеч съм от мисълта да вземам и сега изцяло страната на Бакалов, нека читателят сам предпочете и избере своята позиция, но ми се струва, че не всякога яснотата трябва да ни смушава, така както не всякога загадъчното, тайнственото следва да ни извисяват.¹³

Наистина тезата на Бакалов е твърде оголена и поради това непривлекателна. Освен това тя е крайна и неприемлива в основното: че вторият, „индивидуалистичния“ период на Яворов няма право на съществуване. Откъде произлиза това жестоко отричане на Яворов? Първата конкретна причина е самоотказът на поета, оттеглянето от социалните борби и социалистическите идеи, другите две причини са от още по-конкретно естество: чествуването на Яворов, в което вземат участие Бакаловите сътрудници, и предговорът към „Подир сенките на облаците“ от Пенчо Славейков. На този, последния факт, критикът се спира на два пъти — в рецензия за книгата и отделно в статията „Пенчо Славейков в завоя на Яворов“.¹⁴ Според Бакалов „Яворовите убеждения (социалистически, б. м. — К. Е.) се оказаха доста повърхни и когато се опитва да ги прокаква („На един песимист“), излиза твърде обикновена риторика.“¹⁵ Тия „повърхни убеждения“ Бакалов отдава на „социалистическата мода“, поради което те не очертават никакъв траен житейски път у него, както е това у Ботев (неизменно сравнение на Бакалов!). . .

„Оттогава бившият певец на „Арменци“, „На нивата“ и „Градушка“ прекарва в „безсъница“ и в „прозренията“ му се мяркат „цариците на нощта“. Всичкото му творчество вече се изчерпва в тършуване бисерите на собствената му душа. . . Казват: Яворов намери себе си! Едва ли. По моему той изгуби себе си и съвсем се обърка. . .“

Бакалов не може да допусне, че периодът на „младежките увлечения“ просто се е изчерпал от само себе си; той не признава криза на духа или на творчеството. За всичко си е виновен сам поетът. „Душата на един поет може да бъде колосална, но неподхранвана с великите идеи и борби на века, тя все пак ще се изчерпи. . .“ В същия пункт д-р Кръстев повече констативно, отколкото аналитично съобщава следното: „Основният акорд на тоя живот е даден в песента му Аз страдам, навяваща ужас със своята безпощадна реалистика. . .“ За д-р Кръстев поетовата орис е даденост, върху която той до самозабрава може да гради своите хипотетични допускания,¹⁶ но не и да дири никакви социални корени или причини. И точно тук, струва ми се, следовникът на Плехановата школа отново го надминава. Не в дълбочината на философските съждения, не в увличащата магия на словото, на ирационалното, не. Бакалов ме спечелва с обратното — с трезвата, малко хирургическа студенина на логиката, с която

¹³ В този дух изцяло е статията на д-р Кръстев „Орисията на Яворова в неговите песни“. „То е било вечно състояние в мен“ — изповядва поетът пред него в разговор за смъртта и страданията.

¹⁴ В „Юбилеен Яворов лист“, бр. единствен, 13. XI. 1936. Също — в книгата си „От Пушкина до Смирненски“. С., 1937.

¹⁵ Рецензия за „Подир сенките. . .“, вж. в сп. Съвременник, 1910, по-късно в „Литературни очерки и бележки“, 1921.

¹⁶ „... Аз се отказвам от тая лесна и ясна формула, щом мога с помощта на по-дълбоки, ако и по-тъмни и по-малко познати преживявания на човешката душа да доловя по-интимната вътрешна смисъл на неговото творчество и на цялото негово енигматично съществуване (из статията „Орисията на Яворов в неговите песни“).

извършва „операцията“. В случая, както при Алеко, двамата допълват, доизграждат от две различни страни, с две различни методологии един общ образ или поне създават една обща представа за социалния и психичния образ на поета. При това единият го окайва и оплаква, а другият го укорява и напада. И Бакалов като Кръстев „открива“ основния „акорд“ на Яворовата поезия от „индивидуалистичния“ му период в страданието. Само че единият видя в това страдание едва ли не заслужен жребий, а другият — жестока орис. Единият видя в безпътието самоизчерпването, резултата на „лутане подир сенките на облаците“ — „без цел размах, без път стремеж!“, а другият търсеше и тук вековечните гатанки на битието. . . „Какво е това страдание?“ — пита Бакалов. И вече във въпроса се усеща суровият отговор: „Страданието като плод на ренегирането. . . страданието на самотната личност.“ Такова страдание той, критикът от школата на Плеханов, не можеше да допусне, не можеше да допусне „откъсване от социалното тегло“ и хвърляне в „мъглите на безпътицата“. „Бягство от социалния дълг“, от „задачите на века“, това са фрази, непознати пък за другия, ученика на Вунд, следовника на Шопенхауер и Ницше. При него и страданието е метафизично, дошло по неведомите пътища на съдбата, предричано и сякаш изискано от самия поет, неизбежно и тайнствено като смъртта. Еднакви в своята полюсна раздалеченост са крайностите на Бакалов и д-р Кръстев. . .

В борбата си срещу Яворов „за“ Яворов Бакалов напомня в известна степен борбата в Русия и в руската, по-късно и в съветската литература за Достоевски срещу достоевщината. И тази жестока терапия, колкото и безсмислена като акт, е твърде поучителна като факт. Тя не може да преиначи историята, но може да предварди бъдещи трусове. В тази борба Бакалов „сразява“ и друг екзеget¹⁷ на Яворов — Георги Цанев. Той е един от „злополучните“ участници в чествуването на поета, станало обект на злъчна статия в „Нов път“¹⁸ същата година. Покрай многото груби и несправедливи (а най-важното — неверни!) изводи Бакалов изрича една истина, която засяга не толкова поезията на Яворов, колкото нейния социален живот. Ще цитирам изцяло това публицистично-лирично отклонение, защото мисля, че то единствено в статията-отговор на „недостойната закачка“¹⁹ надхвърля, общо взето, неразборията²⁰ и удря някъде в целта:

„Буржоазията си урежда празник с паметта на Яворова! Тя добре разбира какво върши. Само литературно значение ли придаваше тя на това чествуване? Не, тя празнуваше своето класово господство: ето, вижте, един такъв голям поет като Яворов е неин, нейното господство не е изживяло времето си, щом и изкуството е в нейни ръце. . .“

Колкото и пролеткултовска да е общата постановка на Бакаловата статия (Яворов не може да е на пролетариата, защото е индивидуалист; „само пълното отърсване от Яворовата психика“ ще излекува „тия интелигенти и ще ги направи добри служители на каузата на пролетариата“ и т. н. и т. н.), в този пункт авторът все пак се домогва до едно вярно наблюдение: господстващата класа иска да си присвои големия поет така, както се присвоява какъвто и да е капитал. Разбира се, пуританската позиция, която Бакалов заема и от която прави на пух прах своите сътрудници, има един верен политически тон — времето, в което се чествува 10-годишнината от Яворовата смърт, е непосредно след въстанието

¹⁷ Тълкувател на библейски или филологически текст.

¹⁸ Нов път, г. II, 1924, кн. 5.

¹⁹ В сп. „Наши дни“, 1924, излиза „Обяснение“ на Бакаловите сътрудници.

²⁰ В отговора Бакалов визира несъгласия със статията на Г. Цанев (Мл. Иванов), публикувана в кн. I на „Нов път“, която сам е писал. Но огорчението му идва главно от това, че в „Яворовото утро“ участват неговите най-близки сътрудници — освен Г. Цанев още Разцветников и Фурнаджиев. Поради това статията е разфокусирана, без изяснен център.

от 1923. Целият гняв, който стоварва главно върху главата на Младен Иванов (Г. Цанев), е гневът на опозорения наставник, на предадения от близките. За него, за Бакалов това е заличаване на границите на борбата, „сближаване и заглаждането им там, дето пропасть зее“. Огорчението на Бакалов извинява донейде само острия тон на статията, но то не може да обясни категоричното отблъскване на Яворов в противниковия лагер и призова за „освобождаване от всякакво душевно раздвояване“, „душевна двойственост“ и „мятания на духа“ — състояния, типични според него за „дребнобуржоазния интелегент“, за болната психика на „загниващото буржоазно общество“.

Максималистът отново заговорва у Бакалов. Само че този път той е подклаждан и от огъня на близки събития. За съжаление болката, личната горчивина и човешка тревога проличават само в пасажа, който цитирах: „Буржоазията си урежда празник с паметта на Яворова!..“ Само тук просветва искрено и истинско въълнение — другото е просто непомиряване с някои реални спадове на човешката психика: „тревогите и мятанията, на които е подложена неуравновесената, дрипавата душа на безпочвения интелегент“. Бакалов, който в по-ранни периоди на своето критическо творчество е проявявал лоялност и търпимост към много по-драстични изяви на антисоциализма, сега, в годините на септемврийските събития, обяснимо защо е по-рязък и нетърпим към проявите на класовата измяна — дори когато това е привидно само...

Една от причините за „измяната“ на Яворов според Бакалов е Славейков. В статията с изразително заглавие „Славейков в завоя на Яворов“ той буквално твърди: „Славейков окончателно оформи и закрепи онова, което у него (у Яворов, б. м. — К. Е.) може би е било смътно предчувствие.“ В защитата на Яворов от самия Яворов той, Бакалов, се увлича дотолкова, че понякога го поставя в пасивното състояние на безволев обект. „Пагубното“ влияние на Славейков докарва Яворов до „една регресивна еволюция“; до „задънена улица неговия голям поетичен дар“. Приемаме или не Бакаловите становища за поезия, не можем да не се съгласим с него в едно: индивидуалистичният бунт на Яворов не е никак актуален в годините на септемврийските събития.

Съвсем друга е принципната основа, върху която Бакалов ще отрича патриотарската „поезия“ на Кирил Христов. „Муза в мундир“ ще онаслови критикът една от най-пламенните си статии — една от най-ярките изяви на същинския критически дух у нас. В тази статия е осмяна, не — злъчно е подиграна и заклеймена една непристойна проява на поетическата волност. Ние можем да бъдем и снизходителни от дистанцията на времето, но вече приобщени с тази статия на Бакалов, не можем да не се възмутим от реалното като факт на висша неразумност. Памфлетният стил на статията на места има убийствени попадения. Началото — с онова паралелно сравнение: „... поета го оприличават със сладкозвучен славей“ — „... позволете на гарваните и те да издадат своя мелодия!“ После:

„Поезията на войната си прилича в своето еднообразие. Основният ѝ тон е гръмливата фраза. Всички, с-ног-сшибателния“ думи на българския и без това не твърде нежен словар бидоха влетени в рими, за да коронясат „българската военна слава“. „На нож! Убивай!“ Такива са любимите лозунги-заглавия на Кирил Христова. И ако всяка удивителна е убийствен нож за него, то трябва да се признае, че той е нанесъл чувствителни поражения на „неприятеля“, тъй като само в стихотворението „Убивай!“ в пет четиристишни куплета той е дал двайсет и четири замаха със смъртоносното оръжие на удивителната. Образец:

Убивай! Не шади!

Умри, но победи!

... Мостра втора:

Убивай! Не жали!

Муши! Сечи! Коли!

Тук вече „дивият азиатец“ е окончателно съкрушен: „след като дава целта: „Убийвай!“, и предупреждава от недъга състрадание („не жали“), подофицерът, пардон, поетът, изкомандува на един дъх три грозни операции, които напомнят казармената команда. . .“

Бакалов напомня по-нататък, че К. Христов „ниго е служил, ниго е помиришвал барута на войната“, но че това не му пречи да се настрои войнствено. Критикът наистина „съкрушава“ поета-войн така, че той скоро не ще да е помислювал за бойни стихове. Ако се съди дори само от приведените „мостри“, пак ще се види, че патриотарските стихове на К. Христов са ужасни — и като форма, и като безсмислие. Подиграна е из основи самата нагlost не друг, а поет да вдигне глас „На нож!“ Тук Бакалов няма много политически умувания, но цялата статия, както и последвалите статии за войната: „Поезията на войната“²¹ и „Мъртвата ивица в нашата литература“²² са един остър протест в онова време срещу обърканата от някои мисия на поета в обществените борби. „Времето на „великата“ война представлява една мъртва — позорно мъртва — ивица в нашата литература.“ Само критик с позицията и разбиранията на Бакалов можеше да постави на публично осъждане един такъв „поетически“ грях. Като знаем бързия социален рефлекс на критика (три от статите излизат във време на войни, една — след въстанието 1923), можем да си представим обществения резонанс от тия негови статии, реакцията на читатели и поети.

В статиите за войната Бакалов разкри едни от най-ценните си качества на критик-марксист. Макар малко да говори за политика, той успява да разкрие цялата несъстоятелност на военщината, видяна в извратените форми на отразилата я поезия. Каквото събитие, такава литературата ѝ. Разбира се, има и антивоенна литература, на нея Бакалов отделя друго внимание. Но литературата за войната е просто „литература“ в кавички. И тъкмо иронията на Бакалов е убийствено оръжие в тия статии. Никъде той не допуска сериозния тон — той би придал обратен ефект и несериозността би дошла тъкмо от него. „Там някъде ечат оръдията и пиши свинецът; а тук под крилото на подлата протекция се сгушили шурците-поетарушки и каканижат над зададените им теми и мелодии. . .“

Тази „поезия“, негодува Бакалов, представя войната „Като един вечен празник на българина“, „Добро свидетелство издаде тя — иронизира критикът, — ако някога за него (българина, б. м. — К. Е.) би съдили по нея. . .“²³ Много дълбоко отива критикът в разглеждането на поезията — отражение на войната и военната психоза. Критиката му върви в два плана: от една страна, това е разобличаване на патриотарството, на криворазбраната национална гордост („даже. . . Иван Вазов се озвери от горолоните ехтежи на войната“), от друга страна — пълно разнищване „пустото гръмогласие“, празнословието и фалша на тази „поезия“, които вървят по линията на пълната духовна и идейна нищета, за да стигнат до обърщане на поетическата муза срещу човека, срещу самата нея и нейното най-светло предназначение.

„Ако началото на Кирил Христовата литературна дейност се характеризира с думата т р е п е т и, с която той озаглави една от първите си стихосбирки. . ., то нейният печален край може да се резюмира с думата т р е п е т е (кръвожадения негов шовинизъм).“ Като изключим лютата подигравка тук, истината е много тъжна. Тя не свършва с това, че се е отишло срещу самото предназначение на поезията, срещу светлата ѝ мисия, истината за тази възславяща войната „поезия“ отива срещу всичко високо, което предшествениците са и з в о ю в а л и в истински битки със словото срещу истински врагове на род и родина. Затова

²¹ В. Борба, 1914.

²² Пак там, 1919, кн. 1.

²³ Из „Мъртвата ивица в нашата литература“. — В: Г. Бакалов. Избрани произведения. Т. I, с. 306, 307.

Бакалов не приключва само с голото сатирическо заклеяване на тази „поезия“, но доказва, че каквито са нейните цели, такива са нейните средства и форми. Липсата на истинско вдъхновение — казва той — идва от „подгрятия“, неискрен и заръчан патос; а „фалшът се обуславя от разбойническия характер на войната“. Така че и да иска, тази поезия не може да върви срещу истинската поезия. Тя е обречена по рождение на забравата. „След погрома той внезапно занемя“ — казва Бакалов за „литератора-глашатай“ на войната. Но не само това. „Дори ограничените теми на войната — обобщава някъде критикът²⁴ — са разработени ограничено, едностранчиво.“

Фалшът до такава степен е увлякъл поетите-войскари, че избива и в съдържанието, и във формата, няма реализъм в тия патриотарски песни — заключава Бакалов, — поне да отразяваха реалистично войната, а не като непрестанни победи за българите и разгром за врага.

Статиите на Г. Бакалов за войните са образец за гражданския нерв на критика, за способността му бързо и остро да реагира на явления, граничещи с литературата и обществото, или по-право — досягащи невралгични пунктове на тяхното взаимодействие. „Шовинистическата лудост“ според Бакалов е намерила точно такава „поетическа“ лудост. „Кръвожадността на поета“ е „обратно пропорционална на разстоянието до фронта“. . . Подигравката на критика е някак премерена, дори — струва ми се — примирена с положението. Още повече, че той е доживял провала и срама на тази поезия. Поетът бе на служба на властта“ — заключава Бакалов. И наистина като обективистичен взор, като епично издигане над събитията прозвучава последната фраза от статията му „Нашата поезия през войната“: „Чувство на погнуса и омерзение те обзема, когато предливаш оня куп от шовинистичната макулатура, който войната ни завеща. Едно щастие за народа е, че тя се оттече и забрави, като остави само една „мъртва ивица в нашата поезия“, както на времето я нарекохме. . .“²⁵

Интересно, Бакалов често прави това: повтаря мотив, който вече е разработвал, по един, по два, по три пъти дори. Понякога това е разгъръщане на една тема в по-обемна форма. Други път обаче е едно напомняне. Или може би самоцитиране на основата на вече усетено читателско одобрение. Във всички случаи то още веднъж ни представя критика като човек, който упорито и неуморно отстоява своите принципи. В сп. „Звезда“ — 10 години след последната му статия за литературата и войната — Г. Бакалов продължава темата за войната. Надвисналата опасност от световен конфликт изостря у него още повече отношението му към всякаква литература, трактуваща военна тематика. В рубриката „Книжовни и публицистични бележки“ попада и трети том от разказите на Й. Йовков. Но не за похвала. Йовков, една от най-необяснимите „жертви“ на Бакаловата критика, е „подведен под отговорност“ не просто защото „този том от произведенията се състои от разкази и очерки (летописи) из войните“, но затова, че той, който е за „чисто и безтенденционно изкуство“, сега се явява „защитник“ на буржоазната теза за войните! Бакалов не пощадва и него: „... Ако г. Йовков желае да види фигурата на прононсиран писател на буржоазията, който изпълнява в своите произведения „социалната поръчка“ на своята класа, то нека той „надникне“ в огледалото“²⁶ — завършва своята бележка редакторът на „Звезда“.

Бих оставил тоя факт без коментар, ако не се набива в очи нещо твърде характерно за погрешните тълкувания на Бакалов: по принцип прав, той обикновено греша в конкретизирането — невинаги попада на подходящия при-

²⁴ Нашата поезия през войната. — Нов път, 1924, кн. 17.

²⁵ Пак там.

²⁶ Звезда, г. I, 1932, кн. 1. с. 41—42.

мер. Така е и в случая. Макар да има един „сломяващ“ аргумент (песента „Съюзници-разбойници“ от Люб. Бобевски „пленявала“ и него, Йовков), твърде тежко е обвинението, което той си позволява. В същия брой на списанието е публикувана една статия — „Война и мир“, — която малко нещо оневинява Бакалов, но не отменя вината му исторически, само я намалява за д е н я. Тази статия, продължаваща и в брой 2 на новоучреденото списание, разглежда в икономически и политически аспекти световната криза, тласкаща неудържимо към война; как тревогата минава от нея и твърде забележимо прозира в критикопублицистичната рубрика на списанието. Авторът на бележката се счита задължен да изтъкне, че „... литературата върху войната добива особено актуално значение“. Това „въведение“ към рецензията за Йовковия том изключва каквито и да било компромиси.

Духът на войната се чувства не само в литературно-публицистичната рубрика, но и в политико-икономическите материали на списанието, които сега надвишават значително художествените. Антивоенната политика на списанието обаче намира най-силен израз в „Книжовен и публицистичен бележник“. В книжка трета на списанието авторът ще изтъкне „самопризнанието“ на Мих. Маджаров, че войната срещу Манджурия не е локална война, но има далечна цел заграбването на Сибир;²⁷ ще се порицае пацифизмът на Санда Йовчева (в повестта „Кръст за храброст“), като пред него ще сложи епитета „буржоазен“. И т. н. и т. н. Критиката му върху автори, писали за войната, ще се разпростира и върху техни произведения, писани във от темата за войната. . . Но ето най-после и една антивоенна книга! Това е стихосбирката „Симфония Война“ от Кристиан Есенин. Рецензира Ангел Тодоров. Вторият факт, мисля, заслужава повече внимание. Бакалов откри и отгледа не само поети. Той успя да „култивира“ критически качества у поети като Фурнаджиев, а по-късно и Анг. Тодоров. Както Г. Цанев, така и двамата поети имат верен поглед върху литературните явления, защото бяха приучени да гледат на тях не само като на литературни явления, но и като на явления и факти обществени. . .

„Да засилим фронта на пролетарската идеология“ — така Бакалов определя целите на „Звезда“.²⁸ И той прави това не само с литературно-публицистични статии, но и със статии по проблеми на актуалната политика и главно с материали, посветени на съветската тема. Ето къде Бакалов черпи сили, къде намира най-реална подкрепа в укрепване „фронта на пролетарската идеология“. Темата „СССР“ за него се слива с темата за социализма. А това е другата тема на живота му — след или наравно с темата за Възраждането, за светините и апостолите на България.

През целия си активен литературен живот и особено в периода на „Звезда“ Георги Бакалов информира, както никой друг може би, българския читател за страната на строящия се комунизъм. Това не е обикновена информация, то не е и обикновена пропаганда на новия, социалистически начин на живот и мислене — то е възторг и вяра в новото — като начин на живот и мислене. . . Но преди да минем към темата за критическите пристрастия и симпатии на Бакалов, нека видим още едно от неговите отрицания. . .

Елин Пелин. . . Както в най-„обоснованите“ отрицания, и тук Бакалов отдава значимото на популярността и таланта: „В областта на разказа безспорно първо място в нашата литература държи Елин Пелин. Той е разказвач-художник. . .“ С горчивина обаче критикът установява, че в един разказ („Син“) този писател „е принесъл жизнената правда в жертва на една предвзета идея“. Художникът е изневерил на правдата и „правдата е изгубена — не в живота —

²⁷ Звезда, 1932, кн. 3, с. 142.

²⁸ Пак там, кн. 2, с. 89—90: „В отговор на някои запитвания“ . . .

там тя поне съществува като стремеж, като утрешна действителност — изгубена е тя в разказа на Елин Пелин". . .

Бакалов вярно улавя една тенденциозност в разказа на големия ни писател. Но той бърза да разшири обобщението, да разпростре класовата характеристика по схемата „шом е против идеала на пролетариата, значи творчеството му е буржоазно“. И както в повечето случаи, и сега, в конкретното позоваване на художествения текст, Бакалов е прав. Прав е той и когато с един спокоен, бих го нарекъл, епичен тон, на убедения комунист и борец отхвърля като несъстоятелен героя на Елин Пелин. Отхвърля го не като нереален, невъзможен случай, но като нетипичен и неизразяващ истината за героя-комунист. Такъв тип, какъвто е изобразен в разказа „Син“ — утвърждава Бакалов, — не може да бъде комунист по простата причина, че той не притежава основните, задължителни за комуниста морални качества.

Ще бъде интересно за читателя да му кажем, че „престрелката“ с Елин Пелин се провежда една година преди Септемврийското въстание. При това тя започва с една положителна статия: „По случай юбилея на Елин Пелин“ (разбор на „Гераците“),²⁹ минава под знака на разката, но справедлива критическа реакция — „Художествената неправда против комунизма“ (пак „По случай юбилея на Елин Пелин!“)³⁰ и свършва със статийката „Елин Пелин и комунизмът“,³¹ в която Бакалов по обикнатия от него маниер търси обобщение на казаното по въпроса. И отговор на казаното от самия юбиляр. . .

Какво е същественото за тази наистина идеологическа схватка? В отговора на Бакаловия „фейлетон“ (така критикът нарича своето първо несъгласие с разказа „Син“) Елин Пелин наистина показва едно превратно разбиране на комунизма. Но в него Бакалов правилно долавя и лек умисъл, доколкото в това „леко отношение към комунизма“ прозира не схващането на писателя, а на тогавашния селянин. . . Така че Бакалов е прав да настоява на своето: дори да не е назван геройт в разказа комунист, авторът няма право да му приписва с намеци идеите на комунизма и по тоя начин да окарикуатурява най-светлия „идеал за обнова на човечеството“³². Но доколкото Елин Пелин е най-„обективистичният“ ни писател, ние можем да отдадем случая не на „груба тенденциозност, а на съпяло доверяване на факта. Бакалов обаче е неумолим: „Изкуството не е фотография на случки. . . Твърде много „случки“ трябва да е преживявал, почувствувал, наблюдавал и чувал един художник, за да може от тях да долови основните пружини на живота. Иначе той ще бъде епизодичен, едностранчив, дребнав; той няма да даде картината на живота в нейните важни, основни, съществени черти, а само откъслечни снимки“. . . И в конкретния случай критикът наистина се оказва прав. . .

Елин Пелин обаче е сред епизодичните отрицания на Бакалов, той е тъкмо една „откъслечна снимка“ от класовите и идеологически несъгласия на критика, които са далеч по-системни и последователни при автори като Пенчо Славейков например. Бакалов може да „амнистира“ Яворов, да оцени по достойнство Вазов, да защити дори един Стоян Михайловски от неразбиране,³³ но той труд-

²⁹ Ново време, 1922, кн. 17, с. 541—544.

³⁰ Раб. вестник, бр. 261, 17 май 1922.

³¹ Пак там, бр. 81 (на литер. притурка), септ. 1922.

³² Думи на Елин Пелин от отговора му във в. „Развигор“, с. г.

³³ В статията „Гатанката Стоян Михайловски“ („Наковалия“, 1927, кн. 97) Бакалов се обявява против Поляновото „обяснение“ на Ст. Михайловски, като повтаря основния си аргумент и в статията „Класовият лик на Стоян Михайловски. Ст. М. в руската критика“ (Звезда, 1933, кн. 16). Бакалов „коригира“ тук схващането на акад. Н. Державин: Михайловски е изразител на „старото чорбаджийство“, което се бори с новата буржоазия, а не е негова класа-въдхновител; „дребната буржоазия, която в периода преди Освобождението — твърди Г. Б. — не само не бе реакционна, но бе носител на националното движение“.

но може да прости на Славейков неприемането на Ботев и ролята му в „завоя на Яворов“. (В същност за Бакалов Ботев е своего рода лакмус: който отрича него, отрича и социализма.) Отдалечаването на Яворов от идеите на социализма Бакалов схваща и като отдалечаване от Ботев.

В същност най-труден в „таблицата“ на Бакалов се оказва Пенчо Славейков. Защото него критикът не можеше да си обясни с буржоазен мироглед, нито да обвини в конформизъм с управляващата класа. Сам той го включва в сборниците „Лъчите на поезията“ и „Към свободата“. Пише за него и положителни статии (главно за преводи на Славейков), оценява високо гражданската му позиция.

Тъкмо поради това за отрицанията на Бакалов не бива да говорим о б щ о и абстрактно като за някакъв негов едва ли не изначален отрицателен дух, но да се помъчим да вникнем в конкретните случаи, да видим к а к в о отрицава той, к а к отрича. Ето например статията „Пенчо Славейков в Москва“. Тя разкрива според мен нещо твърде интересно от психологията на „отрицателя“ Бакалов. Критикът приема, общо взето, с добро чувство писмата на Славейков до Мара Белчева за пребиваването му в руската столица през 1909 г.³⁴ — предмет на неговата статия, писана през 1936 г.³⁵ Но тук нашият отрицател се сблъсква с един още по-голям отрицател. И като че ли е смутен от това. (Макар че не бива да изключваме и факта, че статията е посветена на 25-годишнината от смъртта на поета.) С едно вътрешно разбиране обаче този път Бакалов вника в душата на колегата-критик. Можем да предположим и още един факт като обяснение за Бакаловата съдржаност: Пенчо Славейков е в дореволюционна, царска Москва и неговото черногледство критикът добре разбира. И все пак над всичко според мен остава и някакво вътрешно сходство — природната нагласа на отрицателя. . .

Ето главния ни мотив за това допускане: „Понеже особеното нехаресване на Славейкова е тясно свързано с неговото отрицателно отношение на либерален буржоа към стария режим, ние ще го изложим“ — заявява Бакалов. И с една мека ирония прави това свое „изложение“. Като че Алеко е писал тия редове: „Ако султан Селимовата джамия в Одрин го поразила със своето величие, то Василий Блаженный му се видял (на П. Славейков, б. м. — К. Е.) толкова ужасен, че не можал да стои вътре в него нито минута и изскочил. Ала навън го очаквал нов ужас: пред черквата той забелязал издигнато кръгло място от десетина квадратни метра с каменна ограда — мястото за смъртно наказание, „лобно място, място, де се лее кръв! . . .“ Кой знае защо Г. Бакалов прекъсва цитата на най-важното място.³⁶ Сякаш за да може *той* да „изясни“ случая. Иначе статията е преизпълнена с пасажии от писмата на Славейков. Критикът се е наел със задачата с а м д а р а з т ъ л к в а този път и да *признае* правото на поета в това му настроение. Трогателни са тия моменти, в които Бакалов си спомня за своето пребиваване в Москва, като ги съпоставя с нейното социалистическо настояще, води задочен разговор с автора на писмата. За първи път заговорва с такава благост и съгласие Бакалов. „Да можеше да види какви приготовления се правят за стогодишнината от убийството на Пушкин. . .“ — въздъхва искрено той.

Всичко, което е вършел и писал Бакалов, е бивало под знака на изпреварената мечта, за която вече стана дума и която е основна причина за неговата при-

³⁴ П. Славейков е в Москва за откриването паметника на Гогол по случай 100-годишнината от рождението на писателя.

³⁵ В. Брод, бр. 1 и 2 — 8 и 22. VII. 1936. После — в „От Пушкина до Смирненски“, 1937.

³⁶ „И в тази атмосфера на кръви, сълзи, стонове, тамян и жандарми — пише Славейков — живеят най-дивният народ на света с най-благородни чувства, с най-кротка душа, най-отвращаваща се от кръви. . . Велик народ. . .“ (Писма на Славейков до М. Белчева).

пряност. Но сега, като го няма човекът, комуто да излее нетърпението си, той сякаш повече на себе си о б я с н я в а. „Славейков е бил в Русия във времето, когато и литературата бе толкова ниско паднала, във време, когато и Толстой нададе вик: „Не мога вече да мълча!“. . . Същите чувства на възмущение — обяснява си Бакалов — са продиктували на Славейков страшните пасажии.“ И завършва тази тъжна малко статия, в която бе намерил толкова близки точки с омразния му Славейков. . . А какво би казал днес за Москва (той), който високо ценеше „дивния“ руски народ?“

Русия — това е най-общата точка, до която не само те двамата стигат. Русия — като дух, като народ, като литература е навлязла така дълбоко в бити и културата на българина, на българския интелегент, че в определени моменти е мярка и белег за родолюбие, за чистота и правилност на идеите. Тя е проверка за мирогледната и родовата принадлежност на българина. . .

* * *

Раздвоеният корен на думата „страст“ не разделя съвсем смисъла на това понятие; двете му значения в нещо се събират: страстта и като страдание, и като силна привързаност е извор на дълбоки и силни чувства. Или по-право — тръгва от дълбоки и силни чувства. Но в отрицанията Бакалов влага повече страст. Защото те са истинската му природа. Иначе бихме изпаднали в плен на красива симетрия: от една страна — отрицания, от друга — пристрастия и симетрия, които са точно толкова, колкото са нужни за баланс. И в тази „идеална“ схема ще отговори на еднолинейния плоскостепенен образ, който сме си създали вече за него: „сектант“, но симпатичен!

Да, наистина Бакалов е „сектант“ в нашата литературна критика, той е представител на една особена критическа секта — сектата на недоволството и непрестанното отрицание. Та помислете само какво не отрича той, с какво е напълно съгласен? Не разкритикува ли в края на живота си Плеханов — без обаче да представа да го величае като „Учителя“. Има несъгласия с Д. Благоев — но за него той си остава Дядо, неоспорим и неостаряващ авторитет.³⁷ Одръзности се да оспорва Державин, и то за оценка на Ст. Михайловски, в която академикът обявява поета за дребнобуржоазен. Настойчиво придумва Горки да се откаже от мнението, което публично е изразил за Алеко. . . Нека прочее се примирим с отрицанията на Бакалов, за да си изясним по-добре образа му, да нарисуваме по-истински портрета му. Защото тия отрицания, както вече казах, са н е г о в а същност. Те са израз на волята му, не на критическа злоба, както мнозина сигурно мислят. Волята за скорошно възтържествуване на идеите. Сега вече можем да кажем: бързите и резки смени в критическите тълкувания, неочакваните и непредвидени отскоци, пословичното му упорство да отстоява и погрешни позиции понякога, способността му за самокритика — всичко това иде не от липса на критически принципи, а от прекалената им „бронираност“ с идеите на предстоящото. Затова Бакаловата критика не познава деликатните жестове, не признава обаче и д р е б н и т е страсти. Той можеше да обругае — но не без болка, но не и без причина! — ония, на които е възлагал най-светли надежди. Нещо тарасбулбовско има в характера му³⁸ — като изключим за момент волята и доб-

³⁷ Каква журналистическа находчивост е трябвало да притежава човек, за да потърси книгата на Д. Благоев „Какво да правим“ по начин, който на всяка цена да заинтригува читателя: „Търси се едно неизвестно съчинение на Д. Благоев“ — така Бакалов онасловава бележката, в която говори за книгата на Дядо (Звезда, 1933, кн. 13, с. 664).

³⁸ „Умееше да събира около себе си и любовно да се грижи за тия, които са му приятни. Но същевременно биваше безпопаден и невинаги обективен към оня, който с нещо сериозно го засегне. И това е човешка слабост. Но у него тя имаше — както сам той се изразяваше — му-

рите му намерения, за които става дума. Той е човек на широкия замах и решителен жест. Защото поведението му диктуват високи идеи, не дребни и незначителни страсти. . .

Волята за тотално обновление обаче не се изроди у Бакалов в пролеткултовско всеотричане. Което и от несъгласията му да вземем — Вазов, Яворов, Славейков, Ст. Михайловски, — винаги ще намерим и една линия на компромис, на признаване. И — логично — най-жесток и неотстъпчив е там, където е видял възможен съмишленик, сроден дух, съидейник, който, кой знае защо, е избягал от истинското си призвание или не намира достатъчно воля да канализира, да насочи усилията си в желаната посока. Към тия „неорганизирани“, „безволеви“ той е най-безпошаден. И естествено — несправедлив. В тази „класация“ са именно Яворов и Страшимиров. . .

Ако в подхода към психологическия портрет на Бакалов изхождаме от характеристиките, които той считаше за главни, направляващи в творческия си метод, бихме обединили и най-важното — бихме обезличили този портрет. Но ние не можем да не се съобразим с факта, че формиращо значение върху творческата психология, а и върху психологията въобще на критика Бакалов има неговият подход (класово-идеен, социален) върху предмета на изследване и обяснение. Не може да не се отрази върху неговия стил на живот и мислене това специфично гледане върху света, изработено, култивирано в течение на целия му живот. И — пак повтарям — волята за събждане, а в същност за борба, приближаваща идеите към действителността, придава един романтичен оттенък на енергичния му дух. Това е един особен, можем да го наречем, „перспективизъм“ (без да се обвързваме със значението на Нишчевото понятие!), едно заживяване с идеалите, на д действителността, с поглед в бъдното, но бъдното като реално, като вече осъществено, и то точно по законите на социалистическите идеи.³⁹

Но колкото и странно да е, „перспективизмът“ на Бакалов понякога лесно се „пречупва“ в конкретната оценка тъкмо на перспективни явления; тъкмо тогава този изпълнен с добра воля и ентузиазъм човек „засяда“ в лоното на консерватизма. Най-ярък е случаят с „Кормило“ . . .

Изминали са четири години от самокритичната изповед — „Против меншевизма в литературоведението“, — печатана в седем поредни броя на „РЛФ“ и излязла преди това в отделна брошурка. В тази изповед обаче Бакалов се разкайва някак по принцип, без конкретни примери, което показва, че той не е готов за подобна присъда, за действителна самопреценка. Историята с „Кормило“ напълно потвърждава това. . . . За хората от тия поколения (Бакалов има предвид поколенията, „израснали в школата на Плеханова“) представлява огромна трудност преустройването им на ленински релси. Защото за това тям им е нужно да се откажат не от една или от няколко грешки, а от цяла система от грешки. . . . Това в същност Бакалов не можа да направи. Като че ли е имал предчувствие за развоя на нещата в тази насока, когато на подпитването на Христо Радевски защо не се опита да направи една история на българската литература от марксистки позиции, критикът му отговорил, че няма да има време да поправи после грешките си. . .⁴⁰

сакеседжийски характер.“ Това сподели Христо Радевски в отговор на молбата ми да отговори на някои въпроси, засягащи характера и личния живот на Бакалов (К. Е.).

³⁹ „Социализмът — пише Бакалов в статията „Руското идейно влияние върху България“ — престана да бъде мираж на мечтатели, неговите контури се очертаха на близкия северен хоризонт през пламъците на революцията“ . . .

Пак непосредствено след Октомврийската революция, в повторната редакция на „Отстъпничеството от социализма“ (1903—1918), Бакалов съвсем като поет заявява: . . . „Ние като социалисти бяхме изпреварили развитието на живота. Ние работехме за бъдещето, към него виевздуха в пустинята напразно. . .“

⁴⁰ Из Д. Благоев, Г. Кирков, Г. Бакалов. . . в спомените на съвременниците си, с. 330 (Христо Радевски).

Бакалов наистина няма време — само след три години ще свърши земният му път. Но сега, като войн, ще се хвърли в последната битка с всичката жар, която му дават идеите. . . Имам чувството, когато чета изповедната му самокритика, че това Бакалов е писал повече под „натиска“ на авторитетите, които му влияят тогава и на които той безпрекословно, дисциплинирано — но и по интуитивно някакво ориентиране! — се подчинява: Л. Авербах, Л. Мехлис, П. Юдин, В. Кирпотин и др. Това са водещите тогава имена в съветското литературнознание. А знае се, че след Ботев и Възраждането Бакалов няма по-силен тласък и коректив в живота и творческото си дело от руската литература и духовните първеници на новото съветско общество. . .

Но явно Бакалов мина допустимите граници на самокритиката: в подробностите той стигна до издребняване, което впоследствие се отрази зле и в спора с „Кормило“ . . .

В бр. 4 от 21 юни 1936 г. под общото заглавие „По хлъзгав път“ са публикувани редакционна бележка и статията „Злокачествена борба за „високо качество“ от Г. Бакалов, която минава в още два последователни броя на вестника с продължения: „Теоретическите позиции на „Кормило“ и „Теорията и практиката на „кормиловци“. Повод за този „шурм“ е изявлението на Г. Караславов в интервю пред в. „Заря“⁴¹, че: . . . борбата за качеството от второстепенен и частен въпрос прерасна във въпрос идеологически“.

В същност идея, която в спокоен ред е поддържал винаги и Бакалов! — „Няма истинско художествено произведение без високо художествено качество“ — ще каже и сега той в първата от „сериата“ статии, с които ще оспорва правото на „качествениците“ . . .

„Тогава по какво се спори?“ — задава въпроса сам Бакалов. Наистина по какво? „Противната“ страна при това уточнява: качество, но . . . без да се смята, че идейната наситеност трябва да отстъпи на заден план“. И още: „художественото качество“ е „една проява на общите социални задачи“.⁴² С това Бакалов не може да не се съгласи: . . . В изкуството повече, отколкото във всички други работи качеството играе първостепенна роля“. . . Защо наистина тогава доайенът на пролетарската литература се обявява срещу качествениците? Не изпада ли в нежелана и от него самия позиция — да отстоява количеството, броя на поети като Д. Полянов. Естествено това е само нарочно огрубяване на нещата — разминаването между двата „лагера“ е в подробностите, в дребните, но съществени детайли. Изнесени обаче от нажежаването на пластовете нагоре, в спора тия подробности, както обикновено става, изведнъж приемат смисъла и значението на най-общите принципи, разрастват се и изпълват дискутираната територия докрай. Там, където трябва да се говори конкретно, обикновено се говори по принципи. И обратно — където трябва да се разисква по принцип, „затискат“ ни конкретни случаи. . .

И двете страни в същност не оспорват важността на качеството. Но понеже в един кратък миг ударението е паднало върху качеството, Бакалов се побоява, че са застрашени устоите на другото — на идеите. А той беше готов да „жертвува“ изкуството за . . . идеите. Много точно го е казал в един израз Г. Цанев: „... Бакалов имаше усет за красотата, за поезията. Но *запленен от идеите* (курсе. м. — К. Е.), той всякога се питаше каква идейност се крие под красивата форма — наша или чужда. . .“ Именно „запленен от идеите“! той губи от поглед такива „подробности“ като това, каква душевност е затаена там, какъв интимен подтик или вълнение скрива — разкрива една творба. В самокритиката му ще срещнем: „Последният лозунг: „За Магнитострой в литературата!“ изразява най-из-

⁴¹ Заря, бр. 4244, 25 окт. 1935.

⁴² Г. Караславов. — Кормило, бр. 6, 6 ноем. 1935.

пъкнало и ярко задачата да се създаде „голямо болшевишко изкуство“. . . Този лозунг — продължава Бакалов — „се явява най-новата социална поръчка за пролетарските писатели в Съветския съюз“.

Както винаги обаче, Бакалов напишва и „болни“ места: „... Нашите писатели — пише той в последната статия от серията във в. В е д р и н а — ... живеят в себе си, за себе си и със себеподобните си, като някоя изолирана каста в своето великолепно усамотение и теоретизират своята откъснатост от живота. . .“ За него, „революционният романтик“, няма пречки за таланта той да общува искрено и пълноценно с публиката. Между другото в този спор критикът стихийно (в стремежа си да убеди „противниковата“ страна) сам стига близо до идеята за активното участие на твореца в художествения процес на отразяване на действителността.

В основата на този спор — безсмислен, както ще признаят по-късно двете страни — е страхът на Бакалов да не би „качествениците“ да „прехвърлят мост“ към „горните десет холяди“, да не повторят в своята дързост историята, донесла му преди години горчиви разочарования. В същност, ако се е вгледал по-внимателно в страниците на вестника, чийто редовен сътрудник е и сам той, може би е щял да открие известни прилики между „Кормило“ и „Борба“ — списанието, което той редактира. Нека припомним само това, че статиите „Муза в мундир“, „Поезията на войната“ и „Мъртвата ивица в нашата литература“ бяха написани в периода на „Борба“. Все тогава сътрудник на списанието с преводи е и Гео Милев. Печатани са автори като У. Уйтман, Р. Демел, Н. Ленау, Ем. Верхарн, Ф. Фрайлиграт, Ан. Франс, Р. Ролан, К. Хамсун. . . , някои от които ще срещнем и в рубрики на „Кормило“. Печалното в случая е, че тъкмо Бакалов погречи на една широка стъпка напред, която „кормиловци“ впрочем вече бяха направили. . .

Сега обаче нещата не могат да бъдат обяснени с „революционен романтизъм“, ползнат от реални исторически събития. Сега зад някои от изводите и изразите на бележката, с която е „приключен“ спорът, се мярка сянката на човека, който не търпеше възражения и несъгласие: говори се за „вина и престъпления“, за самокритика докрай и „веднага“, „без уговорки“. В съответствие със „заповедите“ са и отговорите по войнишки: „Няма да влизаме в каквато и да е полемика. . . ще участвуваме само в полемика, която би се допуснала по общото решение на сътрудническия колектив. . .“⁴³ Единствено просветление в „утилитативното“ примирие на Бакаловия „лагер“ е изразът: „... да не тровим пак нашето единство с нови безполезни спорове. . .“⁴⁴

Все пак аз мога да предложа едно обяснение, което би ни разкрило Бакалов в по-благоприятна светлина. Това е статията, излязла само месец преди прословутия спор, но по всяка вероятност зрела заедно с „щурма“ срещу „кормиловци“: „Стамболов като революционен поет“ е публикувана в „Кормило“ „в памет на Априлското въстание“. ⁴⁵ Това е една много интересна статия, в която Бакалов се домогва до някои народопсихологически обобщения и до обобщения, засягащи тъй любопитния въпрос за художественото възприемане и еволюцията на художествения вкус. Разгърната в един широк план като съпоставка между Ботевата и Стамболовата поезия, от която веднага да проличи, че това са несъпоставими величини във всяко отношение, статията стига до неочаквани заключения. Едното от тях — за безметафорната поезия на Стамболов — ни връща към времето на „Многострадална Геновева“ и „Изгубена Станка“, но навява тъжни асоциации и за днешния ден на изкуството. . .

⁴³ Из отговора на Г. Караславов, Хр. Радевски, Орлин Василев във в. „Кормило.“

⁴⁴ В името на единството. — Ведрина, бр. 85, юли 1936.

⁴⁵ Кормило, бр. 32, 13 май 1936.

Защо, пита критикът, народът е пеел Стамболовите, а не Ботевите песни? Дори когато минават Дунава, Ботевите четници запяват: „Хей, народ поробен, ще ли още спиш!“ След няколко иронични намека за широката популярност на станалите шлагери песни на Стамболов Бакалов прави извода, че тази популярност се дължи „на тяхната общодостъпност, на лозунговостта“ им, на това, че те „направо, без поетически метафори и с преки думи са изказвали ония прости истини, станали вече масово популярни искания на националното революционно движение. За тяхното разбиране и запомняне не се е изисквала никаква литературна подготовка.“⁴⁶

„... Впрочем безполезно е — свършва авторът — да се доказва пълната непостижност на едни стихотворения, които не са създали на автора си славата на поет.“ По-важният въпрос за него е: защо Ботев се е съгласил да издаде заедно със Стамболов?! И намира отговора, който веднага ни оттласква към спора му с „качествениците“: Ботев е искал „да впрегне в делото“ дори такова „минимално дарование“, та какво остава днес за нас, когато ни чака още по-трудна и отговорна работа!...

Бакалов, за да разбере Ботев, го „пречупваше“ през себе си, ние — за да разберем Бакалов, трябва да го видим п р е з н а с. И това безконечно пречупване, колкото и неточности и разочарования да носи, ни приближава все пак до истината, макар и относително...

⁴⁶ Кормило, бр. 32, 13 май 1936.